

ARS PERENNIS

Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája
2nd Conference of Young Art Historians
Budapest, 2009

CentrArt Művészettörténeti Műhely Tanulmányok
CentrArt Arthistorical Workshop Studies

Primus Gradus Tanulmányok
Primus Gradus Studies

Szerkesztette
Editor in chief
TÜSKÉS ANNA

Tördelés és borítóterv
Page setting and cover design
PAPP GYULA
Pipaszó Bt., 0670-310-4120

ARS PERENNIS

Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája
2nd Conference of Young Art Historians
Budapest, 2009

CentrArt Művészettörténeti Műhely Tanulmányok
CentrArt Arthistorical Workshop Studies

Primus Gradus Tanulmányok
Primus Gradus Studies

CentrArt Egyesület
2010

A kötet megjelenését támogatta
The publication of this book was made possible by the support of

Eötvös Loránd Tudományegyetem Rektori Hivatal
Rectorate of Eötvös Loránd University

Esterházy
Privatstiftung

Esterházy Magánalapítvány
Esterházy Privatstiftung

DOKTORANDUSZOK
ORSZÁGOS
SZÖVETSÉGE

Doktoranduszok Országos Szövetsége
Association of Hungarian PhD and DLA Students

Műemlékek Nemzeti Gondnoksága

Műemlékek Nemzeti Gondnoksága
The National Trust of Monuments for Hungary

Nemzeti Kulturális Alap
National Cultural Fund

Nemzeti Civil Alapprogram
National Civil Fund

A borítón

1. Madonna, Kaporna, templom, freskó a szentély északi falán, részlet. Rostás Tibor fotója
2. Giuseppe Pisani: Károly Ambrus síremléke, Esztergom, székesegyház, részlet. Szerdahelyi Márk felvétele
3. Zenélő képóra Lebensalter ábrázolással, részlet. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet Zenetörténeti Múzeuma. Mészáros Ágnes fotója
4. Csaba László: Szent László-templom, Hollóháza. Wesselényi-Garay Andor felvétele

Cover art

1. Madonna, Kaporna (Koprivna, HR), church, fresco on the north wall of the apsis. Photograph by Tibor Rostás
2. Giuseppe Pisani: Sepulchral monument of Archbishop Károly Ambrus, Esztergom, cathedral, 1824. Photograph by Márk Szerdahelyi
3. Musical picture-clock with "Lebensalter". Photograph by Ágnes Mészáros
4. László Csaba: Saint Ladislaus's Church, Hollóháza (H). Photograph by Andor Wesselényi-Garay

A kiadványban megjelenő írások tartalmáért és a képek jogtisztaságáért minden esetben a tanulmány szerzője felelős.

The authors of the essays are responsible for the contents of their texts as well as for obtaining permission to reprint the images included in their essays.

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2010

Copyright © 2010 by the editor and the authors

TARTALOM

CONTENTS

SZÉKELY MIKLÓS:

Előszó

Preface

11

TÜSKÉS ANNA:

Előszó

Foreword

12

FIATAL MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSZEK II. KONFERENCIÁJA,

BUDAPEST, 2009. NOVEMBER 27–28.

2ND CONFERENCE OF YOUNG ART HISTORIANS,

BUDAPEST, 27–28 NOVEMBER 2009

Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája, 2009. november 27-28. Program

2nd Conference of Young Art Historians, 27–28 November 2009. Program

13

BIBÓ ISTVÁN:

Köszöntés a Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciáján, 2009. november 27.

Greeting at the 2nd Conference of Young Art Historians, 27th November 2009

16

MECSI BEATRIX:

Magyarország egyik legrégebbi festészeti emléke. A visegrádi esperesi templom falképtörödei

One of the earliest paintings in Hungary: Mural fragments from the Visegrád decanal church

19

RAFFAY ENDRE:

Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház és a magyarországi gótika kezdetei

Gate *Porta Speciosa* in Esztergom: The Beginning of Gothic Art in Hungary

23

ROSTÁS TIBOR:

Graeco opere – görög modorban I. Szávaszentdemeter és Kaporna 13. századi falképei

Graeco opere I. Frescoes in Kaporna and Szávaszentdemeter from the 13th century

31

WEISZ ATTILA:

Megjegyzések az újtordai református templom periodizációjához

Observations to the periodisation of the Calvinist church of Újtorda/Turda Nouă

43

SZŐKE BALÁZS:

Behúzott támpilléres terek és hálóboltozatok az erdélyi gótikában: Nagybaromlaka, Nagysink, Szászújfalu

Räume mit eingezogenen Strebepfeilern und Netzrippengewölben in der siebenbürgischen Gotik: Wurmloch, Großschenk, Neudorf bei Hermannstadt

51

PRAJDA KATALIN:	
Hölgy a képen. Fra Filippo Lippi <i>Kettős portréja</i> és a firenzei Scolari család	
La donna nel <i>Doppio ritratto</i> di Fra Filippo Lippi e la committenza artistica della famiglia Scolari	57
GÁL-MLAKÁR ZSÓFIA:	
Verancsics Antal főpapi szertartáskönyvének művelődéstörténeti összefüggései	
Art historical considerations on the Liturgical Book of Antal Verancsics	63
N. KIS TÍMEA:	
„Olyan Istent...hordoznak a lelkükben, amilyent meg is festettek” Illusztrációk két 16. századi antitrinitárius kiadványban	
“They are carrying such a God in their souls as they painted” Illustrations in two 16 th century anti-Trinitarian publications	71
KORUHELY NIKOLETTA:	
Sir Peter Lely: <i>Frances Stuart képmása</i> . A szépség hagyománya a 17. századi angol portréfestészetben	
Sir Peter Lely: <i>The Portrait of Frances Stuart</i> . The Tradition of Beauty in 17 th century English Portraiture	81
SZÉKELY GÁBOR:	
Egyház, mezőváros, művészet. A kecskeméti református egyházközség temploma és klenódiuai a 17–18. században	
Church, market-town, art: The church and liturgical objects of the Calvinist congregation in Kecskemét from the 17–18 th centuries	87
OLBERT MARIANN:	
Néhány adalék a budapesti Nagyboldogasszony Magyar Ortodox templom ikonosztáziójának vizsgálatához. Anton Küchelmeister bécsi „császári akadémiai festő” szerepe	
The iconostasis of the Dormition of Our Most Holy Lady Hungarian Orthodox Parish Church: The role of the Austrian painter Anton Kuchelmeister	93
ARANY ERZSÉBET:	
A Koháry család felsőmagyarországi uradalmi építkezéseiről, különös tekintettel a hontszentantali Koháry-Coburg kastély 18. századi építéstörténetére	
Contributions to the manorial constructions of the Koháry family in Upper Hungary with special regard to the history of the architecture of the Koháry-Coburg manor-house from Hontszentantal (Svätý Anton/Antol, Slovakia) in the 18 th century	97
TATÁR SAROLTA:	
A vértessacsi római katolikus templom mennyezetfreskója	
The ceiling fresco of the Roman Catholic church of Vértessacs	103
MÉSZÁROS ÁGNES:	
Idő-kép zenekísérettel. Jellemző képtémák és ikonográfiájuk 19. századi képórákon	
Depicting Time with Musical Accompaniment: Characteristic themes and their iconography on 19 th century picture-clocks	109
SEMSEY BALÁZS:	
Kulturális örökség és/vagy muzeológiai probléma? Beépített templomi berendezések az Iparművészeti Múzeumban	
Cultural Heritage and/or a Museological Problem? Built-in Church Furnishings in the Budapest Museum of Applied Arts	115

TÓTH BEÁTA: A kecskeméti városháza stílusa és Lechner Ödön nemzeti formanyelvének korszerű megközelítése A new approach to the Town Hall of Kecskemét and Lechner's national architectural style	121
TORMA ÁGNES: Schmahl Henrik három épülete a mór művészet 19. századi recepciójának tükrében Three buildings from Henrik Schmahl with respect to the 19 th century reception of Moorish art	127
TÜSKÉS ANNA: Velencei kútkaók Magyarországon Venetian Well-Heads in Hungary	135
TORNALLYAY ÉVA: Zrumeckzy Dezső építésze. Tormay Cecil és Herczeg Ferenc villája The Architecture of Dezső Zrumeckzy: The villas of Cecil Tormay and Ferenc Herczeg	141
ÁTS ÍRISZ: A Kecskeméti Református Újkollégium építéstörténete (1911–1913) The History of the Reformed New College of Kecskemét	147
SZÉKELY MIKLÓS: Az 1900-as párizsi világkiállítás Bálint Zoltán és Jámbor Lajos által tervezett magyar történelmi pavilonjának és installációinak tervei a párizsi Archives Nationales-ban Plans of the Hungarian pavilion and installations at the Paris World Exhibition in 1900	153
SÜLE ÁGNES KATALIN: Jánszky Béla és a bécsi Első Nemzetközi Vadászati Kiállítás magyar pavilonja Béla Jánszky und das ungarische Pavillon der „Ersten Internationalen Jagdausstellung Wien 1910“	159
BENKŐ ZSUZSANNA: Céhbeliek, Cenniniek, Spirituálisok. Művésztársaságok a gödöllői művésztelep jegyében The Guild Members, the Cennini Society and the Spiritual Artists: Artists' societies as the descendants of the Gödöllő Artists' Colony	169
RÓZSAVÖLGYI ANDREA: Delmár Emil műgyűjtő művészettörténeti kapcsolatai The Private Collector Emil Delmár's Connection with Art History	177
VÁN HAJNALKA: Jankay Tibor élete és művészete The Life and Art of Tibor Jankay	183
MÉSZÁROS ZSOLT: Hölgyek berettával. Kérdések az 1945 előtti magyar (nő)művészek megítéléséről Ladies with Berettas: Questions on the assessment of pre-1945 Hungarian female artists	189
MILLISITS MÁTÉ: Kálvin János képi ábrázolásai a Kárpát-medencében az elmúlt száz évben (1909–2009 között) Depictions of John Calvin in the Carpathian Basin in the past hundred years (1909–2009)	195

TASNÁDY S. ATTILA: Mokry Mészáros Dezső az alkalmazott művészetek területén Dezső Mokry Mészáros in the field of applied arts	201
ZSOLDOS EMESE: „Világos fekete. Az egész világegyetem” Egy Beckett-előadás képeiről “Light Black. The whole universe”: Pictures of a Beckett-Show	207
VINCZE GABRIELLA: A szöveg és kép viszonya Nádas Péter <i>Valamennyi fény</i> című fényképalbumában The relationship between text and images in Nádas Péter’s photography book <i>Some Light</i>	211
ZOMBORI MÓNKA: A hiperrealizmus megjelenése Magyarországon a hetvenes-nyolcvanas években The appearance of hyperrealism in Hungary in the 1970-80s	217
OLTAI KATA: Vágyott és kötelező szerep: férjhez menni! Kortárs művészeti stratégiák gender szempontú vizsgálata Desired and Expected: Get Married! An inquiry of contemporary artistic strategies from a gender aspect	223
KOKAS NIKOLETT: Borz Kovács Sándor élete és munkássága The Life and Art of Sándor Borz Kovács	231
KÖRMENDY KLÁRA ANNA: Szakralitás a kortárs építészetben: a nový dvůri Miasszonyunk ciszterci kolostor és a loppianói Mária Istenanya templom Il Sacro nell’architettura contemporanea: il monastero cistercense Nostra Signora di Nový Dvůr e il Santuario Maria Theotokos di Loppiano	235
WESSELÉNYI-GARAY ANDOR: Kétdimenziós építészet. Egy építészeti képikonográfia alapjai Two-dimensional architecture: The basis of architectural iconography	241

CENTRART MŰVÉSZETTÖRTÉNETI MŰHELY TANULMÁNYOK CENTRART ARTHISTORICAL WORKSHOP STUDIES

TEREI GYÖRGY: Az Árpád-kori Kána falu feltárása Das arpadenzeitliche Dorf Kána	249
SCHMIDT PÉTER: A bécsi Szent István-dóm és a pozsonyi Szent Márton-székesegyház építéstörténeti összehasonlítása Baugeschichtlicher Vergleich zwischen St. Stephan in Wien und St. Martin in Pressburg	253
VERESS FERENC: Note per un problema storiografico: Savonarola e le arti	261

TÜSKÉS ANNA: A pócsi Mária-kegykép kisgrafikai ábrázolásai Representations of the Mary-icon of Pócs in Engravings	267
TÓTH ÁRON: „Szám- és tértan s az alkalmazott mértan minden ágait magába foglaló magyar kézirat számos színezett ábrával” Az első ismert magyar nyelvű építészeti szakszöveg The first known architectural text in Hungarian	285
RÁKOSSY ANNA: Egy forrásértékű inventárium 1778-ból az Esterházy-kincstár „mobilis” darabjairól Ein Inventar aus dem Jahr 1778 über die „mobilisierten” Kunstwerke der Esterházy-Schatzkammer	293
SIMON KATA: A bodrogkeresztúri görög katolikus templom ikonosztázionja The Iconostasis of the Greek Catholic Church in Bodrogkeresztúr	303
SZERDAHELYI MÁRK: Az esztergomi Károly Ambrus-síremlék Rudnay Sándor hercegprímás levelezésében és a korabeli sajtóban The sepulchral monument of Archbishop Károly Ambrus in Esztergom in light of the correspondence of Archbishop Sándor Rudnay and articles in contemporary press	309
SZÉKELY MIKLÓS: Az 1878-as párizsi világkiállítás osztrák-magyar pavilonja The representation of Austria-Hungary at the 1878 Paris World Exhibition	317
WESSELÉNYI-GARAI ANDOR: Építészet és kontextusváltás Architecture and a shift in context	323

PRIMUS GRADUS TANULMÁNYOK PRIMUS GRADUS STUDIES

JANKOVICS NORBERT: A tarnaszentmáriai templom kőfaragványai The Stone Ornaments of the Church of Tarnaszentmária	329
JAKAB PÉTER: Tommaso Redi Kapisztrán Szent János-oltárképe a firenzei San Salvatore al Monte- templomban La tela di “San Giovanni da Capestrano” di Tommaso Redi, nella Chiesa San Salvatore al Monte a Firenze	333
BÜKI BARBARA: A Bakáts-téri templom falképeiről Über die Wandbilder der Kirche am Bakáts Platz	343

TÓTH KÁROLY:

„....nem is tehet másként jóízű művészember!” Tornyai János helyzetértékelése
1907 szeptemberében. Egy újonnan előkerült Tornyai-levél
“A styled painter cannot do anything else...” Commentaries on an unknown letter from
János Tornyai (1907)

355

Személy- és helységnévmutató
Index

363

A kötet szerzői
About the Authors

375

ROSTÁS TIBOR

Graeco opere – görög modorban I. Szávaszentdemeter és Kaporna 13. századi falképei

Tanulmányomban két, a 13. század második negyedéből, közepéről származó, alig ismert, újonnan feltárt freskóegyüttest szeretnék bemutatni. A freskók ismertetésénél különösen a pontos és alapos anyagközlésre szeretnék hangsúlyt fektetni, hogy a további kutatás számára megfelelő kiindulópontot nyújthassak. Alapvető módszertani kérdésnek tartom a falképeket a hordozó épületeikkel összefüggésben vizsgálni, különösen az itt bemutatásra kerülő emlékeknél, ahol a freskókat és hordozó falait egykorúaknak gondolom. Ezért a két – egyébként is szinte ismeretlen – épületmaradvány elemzésére nagyobb teret szántam. Jelen cikkem folytatásában a veszprémi „Gizella-kápolnának” az 1980-as évek elején feltárt és azóta is feldolgozatlan freskótöredékeit szeretném bemutatni, és ebben a második részben kerül majd sor a három közel egykorú falképmaradvány együttes értékelésére, illetve a korszak egyéb, vonatkozó emlékeihez való viszonyuk tisztázására is.¹

Kaporna plébániatemploma és falképei

Kaporna (Koprivna, Horvátország) települése az egykori Valkó megye északi részén, Eszéktől mintegy 18 km-re délre helyezkedik el. Románkori temploma a falu szélén, temetőtől övezve áll.² (1. kép) A falut a Ják nemzetség 1259-es osztálylevelében említik először, *Kop[ur/or]na* néven.³ 1293-ban Szent-Mágocs nembeli Elek fiai, Tamás bosnyák püspök és testvére Demeter mester megvédik magukat Kórógyi Fülöp mester fiai, Lőrinc és Fülöp mesterek ellen *Koporna* falu részének birtokában. A Kórógyiak elállnak perüktől és lemondanak adományul kapott birtokukról az előbbiekre javára, akiket az vétel címén illetett meg.⁴ A pápai tizedjegyzékekben 1332–1337 között említik a pécsi egyházmegye aszúági főesperességéhez tartozó egyházának plébánosait: *Marcus de Kopurna*, *Georgius de Kapurna*, *Hench sacerdos de Kaparna*, *Henkch de Kaporna*, *Henslinus de Coporna*.⁵ 1352-ben *Kapurna* néven a Kórógyi Fülöptől maradt birtokok között szerepel.⁶ A templomot az 1700 körüli kamarai összeírásokban jó állapotú, fedett épületként említik. 1697-ben a magyar reformátusok használták, az 1702-es összeírás Szent György titulust is megadja.⁷ A 18. század folyamán a falut rácokkal

1. kép: Kaporna temploma délnyugatról.
Mudrák Attila fotója, 2007

telepítették be, a szerbek az épületet 1757-ben ortodox templommá alakították és Mária születésének szentelték. A Jugoszlávia felbomlásakor kitört délszláv háborúban elpusztult a tetőzete és a lefedése, beomlott az apszis boltozata is. Egy a templomban felrobbanó aknagránát falba csapódó szilánkjai kis foltokban leverték a későbbi meszelésrétegeket, és így bukkant elő az apszisban az Istenanya falképének részlete. 2006-ban a középkori Dél-Magyarország építészetéről szóló tanulmánykötet munkálatai során Kollár Tibor fedezte fel a freskót, majd horvát restaurátorok Eszékről (*Hrvatski Restauratorski Zavod, Restauratorski odjel Osijek*) feltárták és kiszélezték a falképmaradványokat, és előbb az apszisra, majd a hajóra is ideiglenes védőtetőt helyeztek.⁸

Vizsgáljuk meg először az épületet. Kaporna falu egykori plébániaegyháza egyhajós, későromán téglapépület, amely rövid hajóból és a hajóval egyező magasságú és közel ugyanolyan széles, félköríves apszisból áll. A nyugati homlokzat és a hajó oldalfalainak két oldalán, illetve az apszis tövéénél lizénák helyezkednek el. Körben rézsűs téglalábazat húzódik. Főpárkány nincs, és nyoma sem maradt sehol. A déli hajófalán nyílik a templom kapuja, amely bizonyára az eredeti, románkori bejárat újkori átalakításával keletkezett. A kapu egylépcsős béléttű, téglából rakott, félköríves timpanonja sima. A külső béléthasábok kétoldalt kissé a falsík elé ugranak és a kapu fölötti, bizonytalan ívvel lekerékített, felül téglakereszttel díszített oromzatban folytatódnak. A bélétt vállánál keskeny, újkori vállpárkány húzódik, a kávfal szegmentíves záródású. Az ívbélettben és a timpanonban festésmaradványok. A déli hajófal felső részéről a lepusztult újkori vakolat miatt három elfalazott, korai, félköríves ablak záródása tűnt elő, és tőlük nyugatra egy újabb, szintén elfalazott, az eddigieknél kisebb és magasabban lévő karzatablak is megfigyelhető. Ezeket az ablakokat a restaurátorok újabban részben kibontották. Ahol megmaradt, ott az ablakok íve idomtéglaából rakott. A templom újkori ablakai széles, félköríves nyílások, a falsíkra merőleges kávéval, fölöttük vakolatsávból kialakított háromszöges oromzattal. A déli hajófalán, a kaputól keletre, a korai ablakoknál alacsonyabban kettő helyezkedik el belülük, a szentély középtengelyében egy újabb nyílik. Ennek a helyén eredetileg is lehetett egy szűkebb résablak, melynek formáit az újkori kibővítéssel tüntették el. Az apszis déli oldalán egy elfalazott résablak részlete bukkan elő a vakolathányoknak köszönhetően. Az apszis faláról a két ablak közötti, délkeleti részen nagyobb foltban hiányzó vakolat miatt feltűnik a korai faltagolás részlete, a sűrűn elhelyezett, függőleges tagolóelemek – féloszlopok vagy keskeny lizénák – visszafaragott sora. Néhány téglasorral az ablakok záródása fölött a középkori falazatot újkori váltja fel. Ennek alapján elképzelhető lenne, hogy az apszis eredetileg alacsonyabb volt, és ennek megfelelően az is, hogy a korai szentélyablak jóval alacsonyabban van a hajó elfalazott ablakainál, azonban a belsőben a korai diadalív indítása az újkori ívindítás fölött van, ami ezt a feltételezést kizárja. Mindenesetre az apszis eredeti falkoronája a függőleges tagolóelemek végződésével együtt hiányzik. A nyugati homlokzatot három félköríves, újkori árkádívvel törték át, majd az árkádokat a külső falsíknál vékony fallal elfalazták.

2. kép: A kapornai templom szentélyének belseje.
Rostás Tibor fotója, 2009

A hajó nem kapott boltozatot, mindvégig síkfödemes maradt. Fafödeme a délszláv háborúban pusztult el. Az apszis ugyancsak beomlott, újkori, valószínűleg kosárvíves félkupolájának indítása körben megfigyelhető. (2. kép) Vállvonalánál barokk vakolatpárkány húzódik. Az újkori diadalív a félkupolával együtt bedőlt, de a kissé kiugratott ivindítások megvannak. A barokk diadalívhez diadalívpillérek nem épültek, sőt ekkor a koraiakat is visszavesték. Az északi oldalon jól tanulmányozható az egykori diadalívpillér elvésekor keletkezett, csorba téglákat mutató falfelület, amelyen egy nagyobb foltban a tört szalmás, újkori vakolat is fennmaradt. A déli diadalívpillér helyén többnyire nagyobb, újkori téglák bukkannak elő a vakolathiányokban, de néhol a lefaragott téglák maradványai is feltűnnek. A korai, valószínűleg félköríves diadalív indítása a déli oldalon a barokk ív indítása fölött a sugárirányba rakott téglákkal és az ív melletti, oldalsó felfalazással együtt megmaradt. Az északi oldalon csak az oldalsó felfalazás azon téglái figyelhetők meg, amelyekhez a diadalív sugárirányba rakott téglái tapadtak egykor.

Az apszis déli falán a külsőnél már említett, elfalazott, rézsűs kávájú résablak látható, amelynek belső felét újabban kibontották a restaurátorok. Az apszis északi oldalán, az Istenanya freskója alatt négyszöges, a közelmúltig elfalazott falfülke figyelhető meg. A freskós falrészlet és a diadalív között az ortodox előkészületi asztal maradványa helyezkedett el, amelyet a restaurátorok elbontottak. A kissé a fal elé ugró, téglából falazott asztal fölött, annak a felső síkjánál induló, a falba mélyedő, nagyméretű, félköríves fülke kapott helyet, a falsík előtt ívesen záruló téglakeretetéssel. Amikor az előkészületi asztalt elbontották, a fülkéje mögött előtűnt egy korábbi, nagyméretű, a padlószintről induló, egyenes hátfalú, félköríves falfülke. (2. kép) Az apszis déli falán újkorinak gondolható, félköríves fülke nyílik.

A hajó déli falának keleti részén félköríves, újkori fülke látható. A hajó három félköríves, rézsűs kávájú résablakának elfalazása az ívnél részben kibontott. Így megfigyelhető, hogy a nyílások íve belül is idomtégglából rakott. Az északi fal nyugati részén, a bejárati ajtóval szemben újkori, egyenes hátfalú, kosárvíves ülfülke helyezkedik el. A karzatalj nyugati falába utólagosan vágott, a külsőnél már tárgyalt három félköríves, elfalazott árkádív a belsőben a padlószintről induló, mély és nagy fülkeként jelenik meg.

A nyugati karzatat az újkorban és a 20. században is megújították, ez utóbbi vasbeton gerendás és ma is áll. A karzataljban megfigyelhető a barokk karzat valószínűleg kosárvíves dongaboltozatainak a középkori falakba bevéssett válla. A hajó

3. kép: Kaporna, templom, falképek a szentély északi falán.
Rostás Tibor fotója, 2009

északi falában fallépcső vezet a karzatra. A lépcső által meggyengített fal vékony belső részének alsó fele kidőlt, jelenlegi formájában későbbi visszafalazás. A javítás fölött a koronájáig eredeti a vakolt falazat, benne a lépcsőt belülről megvilágító kis, félköríves, a falsíkra merőleges kávájú résablakkal. A lépcső széles, szabálytalan ívű bejárati nyílása újkori kialakítású. (2. kép) A karzattfeljáró boltozata emelkedő, a fallal párhuzamos záradékvonalú, szegmentíves donga, amely felfelé négyszer visszaugratott. A lépcső meredek vonalú, tizenkét, magas lépcsőfokkal. Az első két lépcsőfok új, a többi vakolt és bizonyára eredeti. A lépcsőfokok a faljart belső falától jól láthatóan végig elválnak, ami arra utal, hogy először a fallépcső külső falát építették meg a lépcsőfokokkal, ezután húzták fel a belső, ablakos falat, végül beboltozták a faljartot. Az eredeti karzattajtó bal oldali szára és ívének indítása még lát-

4. kép: Kaporna, templom, az Istenanya, ölében a gyermek Jézussal a szentély északi falán. Mudrák Attila fotója, 2007

5. kép: Kaporna, templom, Mihály arkangyal a szentély északi falán. Mudrák Attila fotója, 2007

ható az újkori karzatajtó tokja mellett. A karzaton a nyugati fal középtengelyében csekély mélységű falfülke helyezkedik el, amely felnyúlik a falkoronáig, lezárása nincs. Benne elfalazott, a falsíkra merőleges (vagy lépcsősen tagolt) kávfalú, szűk résablak körvonala látható. A déli karzatablak szegementíves, rövidebb a hajóablakoknál és lépcsős kávfalú. A hajóablakoknál magasabban indul és kicsit magasabban is záródik.

Ahogy fentebb említettük, a falképek az apszis északi oldalán láthatók. (2–3. kép) A freskómaradványokat át- meg átlyuggatják a kisebb-nagyobb repeszszilánkok ütötte sérülések. A fő ábrázolás a trónoló Istenanya a gyermekkel, két arkangyal társaságában. Ettől keletre, a tengelyben lévő ablakig két álló szent töredékes alakja helyezkedik el. Az Istenanya kép és a két szent együttese egymástól elválasztott és külön-külön keretbe foglalt. A frontálisan ábrázolt Istenanya trónuson ül, ölében a gyermek Jézussal, akit karjaival oltalmazón közrefog. (4. kép) Az arkangyalok kétoldalt állnak, közülük a bal oldalt (a gyermek jobbán lévőt) a fölötté lévő névfeliratból megmaradt három kezdőbetű „MIC” és valószínűleg az „L”-ből megmaradt alsó szár azonosítja Mihályként (MIC[HAE] L). (5. és 13/A kép) Gábrriel a baljában vékony és hosszú, göbben végződő pálcát tart (6. kép). Az ábrázolás minden bizonynyal votívkép lehetett. Erre utal az arkangyalok enyhén előre-hajló tartása és bemutató gesztusa, amellyel egykor a donátort ajánlották az égiek figyelmébe. A donátorfigura, amely Mihály arkangyal előtt balra, proszskünészisben hódolhatott az Istenanyának és a gyermek Istenfiúnak, teljesen elpusztult. Helyét a falképen az arkangyalok rá irányuló tekintete jelöli ki. A túldalt álló Gábrriel testtartását és gesztusát még a gyermek Jézus iránti hódolatként is lehet értelmezni. Mihály azonban fejét enyhén balra és lefelé fordítva egyértelműen kinéz a képből, míg a teste előtt tartott, könyökben meghajlított karjaival a gyermek Jézus felé mutat. Ebben egyértelműen a

bemutatás gesztusát ismerhetjük fel, amely által Gábrriel pozíciója is átértelmeződik: elnéz a gyermek előtt, de felfelé fordított tenyerű jobbát felé nyújtja.

A donátort az égiek figyelmébe ajánló angyalokkal ellentétben az Istenfiú és az Istenanya szigorúan frontális helyzetben ábrázolt. A szimmetriát csak Jézusnak a donátor felé kinyújtott, áldó jobbja töri meg. Az Istenanya, akinek hangsúlyos alakja ülve olyan magas, mint az angyalok állva, széles fa trónszékre helyezett párnákon helyezkedik el. A párnák végei kétoldalt láthatók. A trónus széles lábain bizonyára drágakövekkel berakott díszítést festettek meg az egymás fölötti mezőkben. A trónszékeknek nincs háttámlája, a helyén fehér drapéria függ a karcsú, faragott keretleceken.

A votívképpel szomszédos, bal oldali szent frontálisan ábrázolt, álló alakja a melle előtt mindkét kezével egy jobbra döntött attribútumot markol meg.⁹ (6. kép) A szent feje és testének alsó része hiányzik. Feliratának „C” kezdőbetűje és a következő betű függőleges és vízszintes szárának töredéke maradt meg, illetve a következő sorban az utolsó betű függőleges szárának alsó része. A jobb oldali alaknak csak egy kis töredéke látható. Ruhájának vízszintesen záródó nyakrésze, szakállának vége és jobb felkarja ismerhető fel egy vakolatfolton. (6. kép) A kar, mivel körvonala lentebb már nem folytatódik, a másik szenthez hasonlóan behajlított lehetett, ez a figura is attribútumát tarthatta egykor a melle előtt. Ezen kívül a freskónak még egy csekély részlete maradt meg, közvetlenül az ablak mellett, amely a vörös keretsávból tartalmaz egy kis részletet, és mellette talán az utóbbi szent fodrozódó ruhaszegélyének a csücske látszik.

A festői kvalitások megmutatkoznak a világosan megrajzolt alakok felépítésében, a biztos redőkezelésben és a részletformákban is. Kiemelendők az elegáns kéztartások, így a gyermek Jézus áldó mozdulatának kecsessége, az Istenanya kezének óvó gesztusa és vékony, különösen hosszú ujjainak ábrázolása vagy Mihály arkangyal hüvelykujján a köröm kidolgozása. Figyelemre méltó Mihály köpenyének finoman kezelt, tekergőző széle és a hozzá kapcsolódó redőzet érzékeltetése, illetve az angyal fedetlen bal térdének kialakítása is. (5. kép) A festői felületek jórészt kopott és sérült állapotban maradtak fenn. A szekcióban felvitt befejező ecsetvonásokra leginkább Mihály arkangyal figurájánál, különösen a szeménél, a szája körül, az állánál, a tenyerénél és a köpenyének redőzeténél figyelhetünk fel. Ezeken a részleteken a fehér színnel felvitt befejező vonások a bőrfelület és a drapéria ráncait és csücsfényeit jelenítik meg. Ugyanilyen fedőfehérrel készültek a név-

6. kép: Kaporna, templom, Gábrriel arkangyal és két szent figurájának maradványa a szentély északi falán. Mudrák Attila fotója, 2007

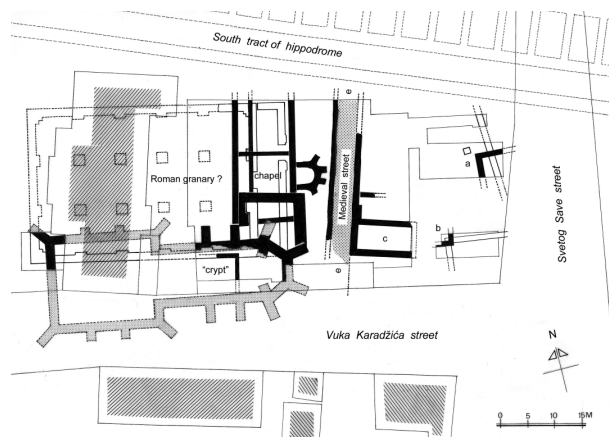
feliratok is. A finomabb modellálás a szabadon maradó testfelületekre, különösen az arcokra jellemző. A testszínt a narancs árnyalatai érzékeltetik, amelyek az arcnak és a nyaknak az érkező fény felőli részén a vörösről át a rozsdabarnaig terjednek, míg a másik arcfél árnyékos részein a szürkébe hajlanak.

A falképek visszafogott színkezelésűek, a fehér, a narancs, a vörös-rozsdabarna és a szürke szerepel a színpalettán. A freskó szürke alapra készült. A nimbuszok, a képmezők kerete és a ruházat bizonyos darabjai narancsvörösek, míg mások fehérek vagy szürkék. A kontúrok és redők a fehér és a narancsszínű drapériáknál rozsdabarnával és a vörös sötétebb árnyalataival meghúzóztak. Ugyanez áll a rozsdabarna felületekre is, bár ott, hogy elváljanak az alapszíntől, a vörös redőket szürkével sötétítette a mester. A szürke ruhák kontúrjait és redőit sötétszürke és fekete vonások érzékeltetik.

A falképek a falazat felhúzásakor készült, durva felületű, szürkés színű simítóhabarcsra felvitt vékony és sima alapvakolatra készültek, nyilván annak felhordásakor. Másképp fogalmazva azok a belső tér kivakolásával egyidősek. Ez pedig azt jelenti, hogy a templom egyszerű, jellegzetes, későromán formái a freskókat is biztosan keltezik a 13. század második negyedére, közepére.¹⁰

A hajó északi falán, a karzatlépcsőt megvilágító ablak alatt balra újabb falképek mutatkoznak a szürkés simítóhabarcs fölé felhordott vékony, korai vakolatrétegen. A vörös keretsáv felső és bal széle kijelöli a festett mezőt, közvetlenül mellette és fölötte a vakolat csak fehér meszelést kapott. A töredékes képmezőben szürke alapon a kiterjesztett szárnyú Szent Mihály arkangyal felsőteste ismerhető fel, aki a feje fölé emelt karddal készül lesújtani a gonoszra. A falkép kopott felületű, csak az elmosódott alsó festésrétegek vannak meg. Ez nem is csoda, hiszen jó ideig a szabad ég alatt állt, felületét még 2007-ben is eső áztatta. Az arkangyal bal szemöldökének a vonala, a kitárt szárnyak vöröse, ruházatának sárga színe és a fehérrel megfestett kard világosan felismerhető. Mellette jobbra, az ablak alatt újabb, vörös foltok, egy másik, jórészt még újkori meszelésrétegekkel borított jelenet felismerhetetlen részletei. Az ablaktól keletre egy újabb sávban további freskók részletei tűnedeznek fel az újkori meszelésrétegek alól. A szentély déli diadalívpillérének nyugati oldalán is mutatkoznak festett felületek az első vakolatrétegen, így a vörös keretsáv részlete, elmosódott vörös és okkersárga foltok. (2. kép)

A trónoló Istenanya votívképe kiemelkedik az ismert 13. századi magyarországi emlékek közül, színvonala egyedül a veszprémi „Gizella-kápolna” falképeihez mérhető, amelyek stílusa és kvalitása az 1980-as évek elején Kralovánszky Alán ásatásai során feltárt töredékekből jól megítélhető. A Valkó megyei falusi plébániatemplom freskója az udvari környezet festői színvonalába bepillantást nyújtó veszprémi töredékek egyenrangú társának mutatkozik. Ez az emlék nyilvánvalóan nem a falu művészeti produktumához tartozik, csak egy megfelelő hatalmú és gazdagságú megrendelő itteni megbízásának részeként értelmezhető. Egy ilyen megbízó feltételezése magyarán a szentélyben, hangsúlyos helyen megjelenő votívképet is. A Ják nemzetség fentebb említett 1259-es osztálylevele¹¹ szerint Ják nembéli Márton ispán (a jáki templom építtetője) fia Márton, akit szintén ispánként neveznek, még az irat kiállítása előtt, egy közelebről nem ismert időpontban kapornai részét Jakab ispán fiainak, Istvánnak és Bertalannak adta, azok birtokáért, Dabrapatak föld részéért cserében. Az adat alapján elképzelhető, hogy az itt részbirtokos Ják

7. kép: Száva-Szentdemeter, a ferences templom és környezete összesített ásatási alaprajza. Jeremić 2006 nyomán

nemzetségnek, különösen II. Márton ispánnak, vagy később Istvánnak és Bertalannak lehetett köze a templom építéséhez és a freskókhoz.

Száva-Szentdemeter ferences temploma és falképei

A szerémségi Száva-Szentdemeter (Sremska Mitrovica, Szerbia) belvárosában, a Szerémségi Múzeum (*Muzej Srema*) igazgatási épülete mögötti szabad területen, ahol korábban a városi börtön épülete állt, Miroslav Jeremić, a belgrádi Régészeti Intézet munkatársa figyelemre méltó kolostoregyüttes romjaira bukkant 2003-ban.¹² (7. kép)

A területen korábban is végeztek feltárásokat. Így a templomtól keletre 1968–1971 között három, 14. századnak meghatározott lakóház pincemaradványát tárták fel, amelyek római kori falakra épültek, azok egykori elrendezésétől független alaprajzon. A templom átlós támpillérral erősített északnyugati falsarkát a múzeum igazgatási épületének főhomlokzata előtt 1981-ben sikerült megfogni. Alatta egy masszív falú, későantik épület délnyugati sarka került elő. Az ásatások során gótikus bordaelemeket és más kőfaragványokat is találtak.¹³ A templom szentélyének északi felét a keleti kolostorszárny csatlakozó részével együtt Jeremić tárta fel 2003–2004-ben.¹⁴ A szentély és a kolostorszárny itt is az előbb említett későantik téglaeépületre épült, amelyet az ásató régész feltételelesen egy a 4. század második feléből származó gabonarakárként (*horreum*) határozott meg. Feltárássra került egy többrétegű temető részlete is, amelynek használatát Jeremić a 14–17. század közé helyezte.

Az ásatások során a templomszentély elpusztult padozatának szintje alatt egy vékonyabb falú épületrész maradványaira bukkantak. Megtalálták ennek az északkeleti falsarkát, és a belsejében az északkeleti részt kitakarították a padlószintig. (8. kép) A padozatról így kiderült, hogy az jóval mélyebben helyezkedik el a szentély egykori padlószintjénél, és ezért ezt az épületrészt Jeremić feltételeesen kriptának határozta meg. Megfigyelte, hogy a „kripta” északi fala az akkor már használaton kívüli, romos gabonarakár jóval szélesebb, déli oldalfalára épült rá, úgy, hogy annak a külső falsíkját jelölték ki az újabb épületrész belső falsíkjával. A „kripta” északi falának alsó részét a későantik épület fala alkotja, fentebb a *horreum* újra felhasznált tégláiból építették az új, vékonyabb falat. A „kripta” részben kiásott északi és keleti falán freskomaradványokat tártak fel, amelyeket a régész a 13. századra keltezett. Magát a kriptának gondolt épületrészt Jeremić megtette a templom első fázisának, és a 13–14. századra datálta (rész-

8. kép: Szávaszentdemeter, a ferences templom korai szentélye a falképekkel. Rostás Tibor fotója 2009

ben tehát későbbre, mint a falain lévő freskókat!). Egy második fázisba sorolta a gótikus szentélyt, és a templom e két periódusának párhuzamát az esztergomi (helyesen budai) Mária Magdolna-templom bizonyos építési fázisait állította.¹⁵ A szentélyben falazott sírokat és egy sírkőtöredéket találtak, a keleti kolostorszárnyban pedig kiásták egy kápolna romjait, amelyet az ásató későbbre, legvalószínűbben a 15. századra keltezett. Hosszú szakaszon megtalálták a kolostor keleti kerítésfalának maradványait is. Jeremić a cinterem legintenzívebb használatát a 14–15. századra tette. Megállapította, hogy az összes említett középkori építkezés építőanyaga újra felhasznált római téglából volt. Végül a feltárt templomot székesegyházként határozta meg.¹⁶

Noha az ásató régész a legtöbb esetben nem tapogatózott rossz irányba, az itt röviden ismertetett következtetései csak részben helytállóak. A templom kolostortemplom, nem pedig székesegyház. Szávaszentdemeteren két kolostorról van tudomásunk az írott forrásokból, a Szent Demeter ortodox monostorról és a ferencesek egyházáról. Előbbi 1071-ben említik először, míg 1344-ben már üresen áll, és VI. Kelemen pápa szorgalmazza a bencésekkel való betelepítését.¹⁷ A ferencesek nemcsak Szentdemeteren, de a Száva szigetén, Szenternyén is megtelepedtek. Mindkét kolostoruk 1316 előtt létesült, a szentdemeteri valószínűleg, a szigeti biztosan visszavezethető a 13. századra.¹⁸ Miután a török a Szerémséget – így Szávaszentdemetert is – az 1390-es években többször végigprédálta, a rendházakról nincs további adatunk. A szerzetesek 1391-ben mindkettőt végleg elhagyták.¹⁹ A közölt alaprajzon (7. kép) a templomból egy hosszú, legalább háromszakaszos, 5/8-os záródású szentély és a hajó átlós támpillérral erősített északnyugati falsarka igazolható. Az épület hosszát Jeremić 45 m-ben adta meg,²⁰ és ez a méret olvasható le az alaprajzról is, a közölt lépték alapján. Ugyanott a szentély belső szélessége 8 m körülnek adódik. A keleti kolostorszárnyból fennmaradt a torony, ha a szentélyhez északról csatlakozó vastag falak valóban arra utalnak, és a kápolnával bővített káptalanterem. Mindezen sajátosságok – különösen a „torony” pozíciója a szentély mellett – koldulórendi kolostort valószínűsítene.

A Jeremić által feltételelesen kriptának meghatározott épületrész valóban korábbi, 13. századi karakterű. Az ásató kriptának a későbbi, megnyújtott szentélyhez képest mutatózó jelentős szintkülönbség miatt vélte. Mindeközben nem tájékoztatott sem a szintviszonyokról, sem a rétegekről, és

nem közölt egyetlen részletrajzot vagy metszetet sem. Valójában ez az épületrész inkább az első templom egyenes záródású szentélye lehet, a nagy szintkülönbséget pedig a talajszint időközbeni feltöltődése vagy feltöltése magyarázhatja. A négyszöges alaprajzon emelkedő, egy- vagy többszakaszos szentély a korai koldulórendi templomok jellemző szentélyformája a 13. század közepén. Noha ezeket a koldulórendi szentélyeket boltozni szokták, ez úgy látszik, hogy Szávaszentdemeteren elmaradt. Fa födémre utalnak a vékony falak, illetve a feltárt, északkeleti falszögletben a belső támasz és a külső támpillér hiánya is.

A 14. századi szentély valamivel szélesebb és jóval hosszabb a vékonyabb falú elődjénél. A 14. századi periódus(ok)ba illeszkedhetnek a közölt trapézorru bordák is.²¹ A 14. századi időrend elsősorban a falak egymáshoz való viszonyából volna meghatározható, ha ilyen jellegű megfigyeléseket végeztek volna a feltárások során. A közölt alaprajzon mindenesetre a „torony” testébe belevág a szentély támpillére, ez későbbi lehet. A templom bizonyára használatban maradt a ferencesek elmenekülése után is, erre utalhat a temető további használata is.

A kiásott sírkőtöredék egy mészkő sírlap középső része. (9. kép) A töredéken vésett vonalkerettel leválasztott majuszkulás körirat és aszimmetrikusan elhelyezett, pajzs nélküli, ugyancsak vésett címerábra jelenik meg. Típusa jellemzően 14. századi. A címeren az Osl nemzetség szárnyas sasába jelenik meg. A nemzetségből például az Ostfi és a Kanizsai család vált külön.²² A köriraton az évszámból csak az ezrest és az első százast jelölő rész maradt meg: [ANNO] D[OMI] N[.M.C.][...]. A körirat másik oldalán fennmaradt szövegtöredék – S.BANVS.D – bánra utal.²³ A Kanizsaiak közül a 14. században mindössze Kanizsai István zágrábi püspök volt szlavón báni helytartó 1362–66 között. Az Ostfiak közül viszont Ostfi Miklós macsói bán volt 1335–39 között, akit testvére, Domokos követett e méltóságban 1340–53 között. Bánként többek között a szerémi ispáni tisztelet is betöltötték, és bírói székhelyük Szávaszentdemeter volt.²⁴ Mindezek alapján a töredék Ostfi Miklós vagy Ostfi Domokos macsói bán sírlapjának lehet a középrésze, legalább egyiküket bizonyára a szentdemeteri ferences templom szentélyében temették el. A

9. kép: Szávaszentdemeter, ferences templom, töredékes Ostfi sírkő. Jeremić 2006 nyomán

köriraton a tisztség előtt szereplő névből fennmaradt S betű nincs segítségünkre, az akár a NIKOLAUS, akár a DOMINIKUS utolsó betűje is lehet.

A sírkőtöredéket a gótikus szentélyfej nyugati részén, a főoltár előtt találták meg. Ahogy már említettem, a szentélyben falazott sírokat is feltártak, a sírkő nyilván az egyiküket fedte egykor.²⁵ A későbbi bán, Domokos 1353. március 30-án szerepel utoljára az oklevelekben, április 24-én már más viseli tisztét; bizonyára e két időpont között halt meg.²⁶ Így 1353 *terminus ante quem*-et jelent a korai szentély visszabontására²⁷ és az 5/8-os záródású, nyújtott, gótikus szentély felépítésére. A sírlap főoltár előtti, igen előkelő megtalálási helye megengedi a feltételezést, hogy a nyújtott szentély építetőjét az Ostfi testvérekben, de legalábbis közülük az itt eltemetettben gyanítsuk. Az építkezésre az Ostfiak magas méltósága is lehetőséget nyújthatott.

A falképek bemutatása előtt érdemes röviden megemlékezünk három ismeretlen provenienciájú szávaszentdemeteri, későromán kőfaragványról is, amelyek közül kettőt a Száva parton álló, újkori Szent István-templom falába illesztettek másodlagosan, a harmadik pedig a Szerémi Múzeum raktárában van.²⁸ Mindhárom fejezetfaragvány. Az egyik másodlagosan befalazott darab önmagában is két fejezetből áll, amelyeket egy kőből készítettek. Egyikük nagyobb, a másik kisebb méretű. A másik befalazott fejezethez, legalábbis a látható, szabadon lévő részén nem csatlakozik további faragvány. A falba foglalt, ismeretlen rész miatt egyik darabnál sem tudtam egyértelműen meghatározni, hogy milyen támaszformához tartozhattak egykor. A múzeumi fejezetet pedig, amely segíthetne a másik kettő meghatározásában is, csak fotókról ismerem.

A faragványok kehelyperem nélküli tömbfejezetek, vaskos, hengeres nyaktaggal. A múzeumi darabon karddal és kis kerek pajzzsal felszerelt kentaúr griffmadárral harcol. A szembe forduló harcosok között és a hátuk mögött lapos, karéjos leveles ornamentika szerepel. A mitológiai lények teste lapos, alig tagolt, lekerekített formákkal sommásan alakított. A másodlagosan befalazott fejezetek szögletesen alakítottak. Díszítésük alaprétege a kannelúrákkal tagolt, hosszúkas, bimbós levél. Ezen levelek felváltva hosszabbak és rövidebbek, és az oldalak közepén, illetve a sarkokon helyezkednek el. Az önálló fejezeten az oldalak közepén lévők a magasabbak és a sarkokon lévők az alacsonyabbak, a kettős fejezeten fordítva. A sarkokon lévő bimbós levelek között a fejezetoldalakon szegmentíves átkötések húzódnak. Ezek az ékmetszéssel tagolt, lapos szalagok tulajdonképpen a kehelyperem félreértelmezett származékai. Az önálló fejezeten a bimbós levelek rétege előtt alacsonyabb, álló levelek helyezkednek el, a múzeumi faragványon mutatkozó karéjképzéssel és levélformálással. Jellegzetes és mindkét darabon megfigyelhető a szár vájatolt alakítása. A kettős faragvány nagyobb fejezetén is feltűnik két álló, karéjosan tagolt levél. Ezek egy-egy bimbós levél helyett szerepelnek, az egyik fejezetoldal közepén és a mellette lévő sarkon. A levélornamentika rokonsága nyilvánvalóvá teszi, hogy a három faragvány összetartozik, feltételezhetően azonos helyről származnak.

Ahogy már említettem, a korai szentély belsejében az északkeleti sarokrészt tisztították ki, változó mélységben. (8. kép) Ennek megfelelően a belső falfelületek közül a keleti oldal északi fele és az északi oldal keleti része került napvilágra. A kiásott freskókat nem tisztították le, kiszélezés gyanánt körbevakolták őket, de ezen kívül semmilyen restaurátori kezelésben, konzerválásban nem részesültek. A falképek védel-

mére a korai szentély feltárt része fölé alacsony, faszerkezetes védőépület került, amelynek félnyeregterején a deszkázatra fektetett kátránypapíros héjalás szakadozik, beázik. Ennek megfelelően a freskók szinte a felismerhetlenségig elkoszolódtak, azokon a saras esővíz és hólé csurgásnyomai jelenleg jobban tanulmányozhatók a festett felületeknél. A freskók a nedvesség és a fagyok következtében pusztulnak és a hordozó vakolatréteggel együtt válnak le a falakról. Míg a régészeti szakszerűség fentebb bemutatott hiánya csak a feltárásból levonható következtetések minőségére és mennyiségére hatott ki, ezek a műemlékvédelmi hiányosságok a falképek pusztta fennmaradását is veszélyeztetik.

A korai szentély falai egy megközelítőleg vízszintes vonal alatt maradtak fenn. Feltevésem szerint azért, mert addig bontották vissza azokat az 5/8-os záródású, nyújtott szentély építések, amelynek a padozata közvetlenül e vonal fölött húzódnak. A korai és a későbbi gótikus szentély padlószintje közötti jelentős magasságkülönbség miatt az egyenes záródású szentély alsó része jelentős magasságban fennmaradt. Így a kifestésnek nem csak a lábazati zónájából, hanem a jelenetekkel díszített részből is fennmaradhattak értékelhető részletek. A lábazon függőnyt utánzó festés szerepel, az e fölötti jelenetes sávnak nagyjából az alsó feléből maradtak meg többé vagy kevésbé összefüggő foltok. Ez a jelenetsáv teljes magasságában sem töltötte ki a rendelkezésre álló falfelületeket, fölötté további jeleneteket magában foglaló zónával vagy zónákkal is számolnunk kell. A feltárt falfelületeket a falképmaradványok alapján egykor mindenhol festés borította, így feltehetően valaha a szentély egésze ki lehetett festve.²⁹

A szentély keleti falát két háromszögesen záruló, téglakeretes fülke tagolja – bár a szentély déli falát nem ásták ki és a délkeleti falszöglet helye sem ismert – valószínűleg tengelyszimmetrikusan. Ha ez megfelel a valóságnak, akkor a

10. kép: Szávaszentdemeter, ferences templom, hárommalakos Keresztrefeszítés jelenet maradványai a korai szentély keleti falán. Mudrák Attila fotója, 2006

11. kép: Székesegyház, ferences templom, Mária Magdolna Krisztus lábát mossa jelenet a korai szentély keleti falán. Mudrák Attila fotója, 2006

két fülke között elhelyezkedő háromalakos Keresztrefeszítés lehetett a keleti zárófal középső jelenete. (10. kép) A kompozícióból igen kevés maradt. Felismerhető a vörösesbarna keresztfa alsó része, a lábtartóra szögezve Krisztus lábával és alatta, az alsó keretsávon emelkedő, a Golgota hegyét jelképező halom Ádám sírjával. Fentebb Krisztus ágyékkötőjéből maradt meg egy fehér folt. A keresztfától balra, vagyis Krisztus jobbán Mária alakjából is kivehető némi töredék. Vörös köpenyének alsó szélé és jobb oldali csücske könnyen felismerhető, míg földig érő, sötét színű alsó ruhája szinte beolvad az alap színébe és csak a fennmaradt bal lábon lévő, a ruha alól kibukkanó, vörös színű lábbeli hívja fel rá a figyelmet. A keresztfa a két szentélyfülke közötti középtengelyben helyezkedik el. Krisztus teste a kereszttől balra dől, lábait külön-külön szögezték a lábtartóhoz, az egyik szemből, a másik oldalnézetben látható.³⁰ A sebekből vér szivárog. E fölött az alap sötét színét vízszintes, sárga sáv szakítja meg, amelyben vízszintes barna vonalak húzódnak. A sárga folt fentebb, az ágyékkötő mellett is eltűnik. Ez a sáv a jeruzsálemi városfal ábrázolása lehetett, amely más bizánci Keresztrefeszítés-jeleneteken is feltűnik.³¹ A városfal bizonyos perspektívát ad a jelenetnek és a sötét alapot talajként határozza meg. A Megfeszítettől jobbra nem maradt fenn falképtöredék.

A Keresztrefeszítéstől balra, a bal oldali fülke és az északi falszöglet között a trónoló Krisztus látható, jobbra és balra két-két álló figurával és a lábánál egy nőalakkal, akit a felette lévő felirat Mária Magdolnaként határoz meg. (11–13/B. kép) A falkép azt a Lukács evangéliumában olvasható

12. kép: Székesegyház, ferences templom, Mária Magdolna figurája a korai szentély keleti falán. Mudrák Attila fotója, 2006

MIC

MARIA

MAGDA

LENA

13/A-B. kép: A. Kaporna, templom, Mihály arkangyal névfeliratának első három betűje B. Székesegyház, ferences templom, Mária Magdolna névfelirata a korai szentély keleti falán. Rostás Tibor rajza

történetet ábrázolja, mely szerint Krisztus lábát a farizeus házában Mária Magdolna könnyeivel áztatta, hajával megtörölte, elárasztotta csókjaival és megkenste illatos olajjal (Lk, 7,38.). Krisztus vízszintesen kinyújtott jobbának lefelé irányuló két ujjával áldja meg Magdolnát, amely a „Bűneid bocsánatot nyernek. (...) A hited megmentett. Menj békével” (Lk, 7,48–50) szöveghely képi megfogalmazása. A Megváltó alakja a képsíkkal szöveget zár be, trónusa és annak lépcsője bizonyos perspektívában ábrázolt. Az okkersárga trónusnak csak a jobb oldala látszik, lépcsője narancsszínű. Krisztus nagy vörös párnán ül, rózsaszín tógája a lábánál és áldó jobbánál bukkan elő a ráboruló fekete köpeny alól. Figurája mellmagasságig maradt meg. Magdolna piros köpenye glóriával övezett fejére is ráborul. (12. kép) Ez alól omlanak elő kibontott, hosszú hajának hullámos, szőke fűrtjei, melyekkel Krisztus meztelen lábát törli. Mindkét kezével Krisztus lábát tartja, miközben arcával és hajával érinti. A jelentet gyengédségét igen megragadóan adja vissza a festő. A Megváltó lábához kuporodó Magdolnáé az egyetlen arc, amely elég alacsonyan helyezkedett el ahhoz, hogy fennmaradjon a szentdemeteri freskón. Krisztus trónusától balra két fehér tógás figura áll, a bal oldali barnászvörös, a másik halványzöld köpenyben. Előbbinek a jobb lába is megmaradt a saruszíj részletével, a jelenet bal szélén. A köpenyek felületein bizonyos modelláció is megfigyelhető. Jobbra, Krisztushoz közelebb egy újabb fehér tógás alak, mellette egy rövidebb, okkerszínű tunikát viselő figura, hosszú pálcával vagy lándzsával – talán egy katona. Egyik alakból sem maradt semmi mellmagasság fölött. Ez a jelenet is fekete alap előtt játszódik.

Az északi fal feltárt részén öt képmezőt lehet elkülöníteni egymástól. A keleti részen egy nagy medencétől jobbra és balra egy-egy alak alsó része látható. A jobb oldali figura a jelenet szélén, közvetlenül a falszöglet mellett áll, a medence felé fordulva. (14. kép) Sarut visel, okkersárga tógája fölül piros köpeny borul. A medence legalább a derekáig érhetett, eb-

14. kép: Szévaszentdemeter, ferences templom, Apostolok lábmosása jelenet részlete a korai szentély északi falán. Mudrák Attila fotója, 2006

ben a magasságban sem a medence felső széle, sem az alak részletei nem maradtak fenn. A fehér színű, talpas medence a földön áll, nódusz fölött a felső, ívelt részén barna színű festett indás-leveles díszítés, amely száraz, vonalas karakterű.³² A nódusz és a talp jobb oldalán az árnyékokat zöldes színátmenetek jelzik. A medencétől balra saruszíját oldó figura lába látszik. (15. kép) A figura egyik lábával a földön áll, a másikat felemeli és jobb kezének mutatóujját a saru szíjába akasztva oldja meg azt. Okkersárga, nehezen meghatározható felület előtt áll, amely vízszintes vonalakkal tagolt. A jelenet az eddigiektől eltérően világos hátterű. A meghatározásában a medence és a saruoldás gesztusa segít, melyek egy Krisztus megmossa az apostolok lábát jelenetet valószínűsítnek (Ján, 13,4–5). Így a medence felé forduló, jobb szélén álló alak Krisztus lehetne, a saruját oldó apostolalak mögötti sárga felület pedig talán egy pad részlete.

Ettől nyugatra fekete alapon két álló alak figyelhető meg. Frontális beállításúak, merev tartással. A bal oldali fehér köpenyes, a jobb oldali vörös tógát visel. A tóga középrészén függőleges sávban díszítés látható: okkersárga alapon háromszöges, vörös ékkövekkel. A díszítés széles szegélye is drágakövekkel és gyöngyökkel díszített. A ruha fölött a szétnyitott köpeny az alak kétoldalán jelenik meg. A köpeny a narancstól a vörösig modellált és belül fehér hermelinprémekkel bélelt, melyben feltűnnek az állat fekete farokvégei is. Nehéz kivenni, de a két alak három vékony, függőleges, rózsaszínű sáv között helyezkedik el, melyek alul egy tórusz alatt háromszögesen kiszélesednek. A két szélső a képmező szélén, közvetlenül az oldalsó keretsávok mellett húzódik. Ezek bizonyára oszlopok és valamilyen épületábrázolás, talán egy festett palota részei, amelyben a két figura megjelent. Ez mindenesetre jól illeszkedne a gazdag viseletben, drágakövekkel és gyöngyökkel díszített bíbor ruhában és hermelinprémes köpenyben ábrázolt jobb oldali alakhoz, mely bizonyára egy világi előkelő lehet.

Az ettől nyugatra következő ábrázolásból csak a keretsávok részletei és a fekete alap bizonyos foltjai maradtak meg. Tovább nyugatra egy lovas részletformái bontakoznak ki a sötét alap előtt. A fehér színű ló részletei közel marmagasságig megfigyelhetők. Szinte teljes egészében fennmaradt a lépő jobb hátsó lába és a hasa. A bal hátsó láb combjából és csüdéből látható egy-egy kisebb részletből megállapítható, hogy ez a láb hátranyúlóan a talajon állt. Az állat szügye előtt folytatódó fehér felület a jobb mellső lábának felső része lehet. Eszerint a ló ezt a lábát felemeli, lép. A másik mellső láb

csüdjének részlete is megfigyelhető egy vakolatfolton, ez a láb ismét a talajon állt. A ló tehát lépked. A fehér színű nyereg-takarónak a lovas mögött látható egy kisebb részlete. Rajta olyan barna indák tekerőznek, mint a már tárgyalt medence felületén is. A nyeregtakaró széles szegélye okkersárga színű. Az állat faránál felismerhető a nyereg egyik tartósíja. Fölötte különféle, nehezen azonosítható, színes díszítmények csüngenek alá, bizonyára a nyereg egy másik, már elpusztult szíjáról. A ló hasánál húzódó széles, barna sáv a nyeret tartó heveder ábrázolása lehet. A lovasból kevesebb maradt, mint a lovából és a lószerszámból. Előrenyújtott lábán megfigyelhető a bocskora, az állat hasánál pedig okkersárga bélésű vörös köpenyének lecsüngő, fodrozódó széle. Bár sem lándzsának, sem sárkánynak, sem királylánynak nem maradt nyoma, az ábrázolást legvalószínűbben mégis Szent György legyőzi a sárkányt jelenetként határozhatjuk meg.

A lovastól balra, a legnyugatibb részen, amelyet még kiastak a szentély északi falából, egy álló alak ruházatának csekély maradványai tűnnek elő a sötétkék háttér előtt. Egy fehér színű tóga alsó része, és a fölötte viselt drágaköves, gyöngyös, okkersárga díszruha alsó részének csekély foltja maradt meg.

A jeleneteket fehér körvonalakkal kiemelt vörös szegélyszáv határolja. A lábazati függönyimitációt egy vékony, vízszintes, okkersárgával megfestett rúdra erősítették rövid szalagokkal. A drapéria felső része visszahajtott, ez szélesebb sárga és keskenyebb barna sávokkal dekorált. A függőnyt a sűrű felfüggesztések tagolják rövid szakaszokra, amelyeken belül nyújtott „V” alakú redőket vet. A redők körvonalai barnával jelzettek, melyekhez fokozatosan halványodó, okkersárga tónusú modelláció kapcsolódik. A drapéria alsó szélét göbös végű rojtok díszítik. A fekete alap felül, a függőnyrúd mögött és alul, a függőnyrúd alatt bukkan elő.

A függöny visszahajtott felső részére felszentelési keresztet festettek. Közülük kettő maradt fenn, töredékes állapotban. Az egyik a kereszt alatt, a keleti fal középtengelyében, a

15. kép: Szévaszentdemeter, ferences templom, saruját oldó figura részlete. Mudrák Attila fotója, 2006

másik az északi falon, a saruszíját oldó figura alatt helyezkedik el. A festésmaradványokból megítélhetően egyformán alakítottak. Kör alakú mezőben megjelenő, ékkövekkel díszített görögkeresztek, *crux gemmata*, amelyek szárai nem érintkeznek a körforma vörös keretével. A sötétszürkés, sötétkékes alapú mezőben az okkersárga kereszt vízszintes szárvégeit egy-egy nagyméretű, négyszöges, sötétkék kő foglalja el, a keresztszárak metszéspontjában hasonló alakú, vörös kő. A kövek között a keresztszárakon négy-négy kisebb, fehér körrel valószínűleg gyöngyöket imitált a festő. A kör alakú mező sötét alapján a kereszt szárai között átlósan újabb, csepp formájú, mélyvörös kövek. A kövek karmos foglalatúak, táblásan csiszoltak. A drágakövek és a gyöngyök minden tekintetben megfelelnek az alakok díszruháin megjelenő, fentebb tárgyalt társaiknak. A körvonalak mindenhol fehér vonallal jelzettek, kivételt a vörös keret külső körvonala jelent, amely feketével meghúzott.

A falképeket közvetlenül a téglafalra felhordott vékony vakolatra festették, azok egykorúak a szentéllyel. A keleti fal jeleneteinek megkomponálásakor a két háromszögesen záruló, kis falfülkéhez igazodtak. Idáig ért fel a lábazati festés és ebben a magasságban indultak a jelenetek. Mindez a bal oldali fülke keretéről világosan leolvasható. Itt az alsó keretet adó téglára festették a lábazati függöny felső szélét, a jelenetek alsó keretsávjának maradványai pedig a fülke függőleges keretének középmagasságában húzódnak. A fülke kerettégláin a vörös keretsáv nyomai fentebb is megfigyelhetők, tehát a jelenetek alsó, festett kerete egykor átfordult a fülkekereten. Úgy tűnik, hogy a képmezőket elválasztó függőleges keret egykor a fülkék tengelyében húzódott és azok csúcsánál indult.

A fennmaradt falképek közül három újszövetségi tematikájú és Krisztus életét mutatja be (Apostolok lábmosása, Krisztus és Mária Magdolna találkozása, Keresztrefeszítés), kettő közülük közelebbről a Passió ciklusából való. Úgy látszik, a jeleneteket nem rendezték szigorú narratív ciklusba. Figyelemre méltó, hogy az ismert képek között két lábmosás is szerepel, amelyek az alázat, a megtisztulás, a bűnbánat és a megbocsátás tematikáját hordozzák. Középen, a fő helyen a megváltás, Krisztus kereszttáldozata. A feltárt freskomaradványok a szentély teljes képprogramjának meghatározásához nem elégségesek, annyit azonban megállapíthatunk, hogy a fenti gondolatok nem hatnak disszonánsan egy ferences templom szentélyében a 13. század középső évtizedeiben.³³

Annál szokatlanabb a freskók egyértelműen bizánci stílusa. Különös figyelmet érdemel ebből a szempontból a MARIA MAGALENA névfelirat, amelynek betűformái nagyrészt görögösek.³⁴ A felirat maga azonban nem ószláv vagy görög, hanem latin nyelvű, hiszen benne az R, a G és az L betű is a latin ABC szerint íródott. Ezen latin betűk közül a G határozottan gótikus karakterű. A sajátos keveredés véleményem szerint azzal magyarázható, hogy a bizánci stílusban dolgozó és a görögös betűformákban jártas festőtől a megrendelő latin felíratot kívánt. Így a betűk görögös stílusa ott megfelelt, ahol a két ABC egyezik, ahol viszont különbözik, ott az olvasást zavaró görög betűket latinra cserélték (vagy elhagyták, mint a D esetében). A latin betűminták pedig gótikus karakterűek lehettek. Amilyen jól magyarázható mindez egy latin ritusú kolostorban, oly kevésbé valószínű egy ortodoxban. Ha tehát helyes a gondolatkísérlet, akkor egy újabb érvet jelent az épületegyüttes ferences kolostorként való meghatározásához.

Az ábrázolások színvonala a kor ismert magyar emlékei között jónak mondható, azonban nem mérhető sem a fen-

tebb bemutatott kapornai falképekéhez, sem a „Gizella-kápolna” freskóiéhoz. A festő a bizánci tradícióban gyakorlott, megbízható tudással készítette művét, de a kimagasló kvalitásoknak híján volt. Bár a közepes képességek éppen nem, az ikonográfia, a stílus, a festőtechnika és a felirat betűformálása azonban mind arra utalnak, hogy mesterünk a bizánci hagyományokat magas színvonalon őrző Balkánról származhatott. Száva-szentdemeter fekvéséből adódóan kézenfekvő elsősorban a folyó túlsópartján elterülő Szerbiára gondolni, ahol elsőrangú monumentális falképciklusok sora készült a 12–14. században. Ezek közül elsősorban a 13. század első felének és közepének freskóit volna érdemes közelebbről is megvizsgálni, pontosabb előképek meghatározásának reményében.

Jegyzetek

- 1 Köszönöm Prokopp Mária, Jékely Zsombor és Tüskés Anna észrevételeit. Cikkem második része előreláthatólag a *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményeinek* a „Középkori régészeti és történeti kutatások az 1000 éves Veszprém megyében” című konferencia előadásait tartalmazó kötetében jelenik meg.
- 2 Kaporna tehát nem a Vajdaságban, hanem a Drávántúl keleti részén helyezkedik el, az épület pedig nem ortodox temetőkápolna, hanem egy Árpád-kori magyar falu román stílusú temploma. Vö: SZABÓ Tekla: *Az italo-bizánci stílusú falképek jellegzetességei*. In: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Essays in Honour of Mária Prokopp*. Szerk. Tüskés Anna. Budapest, 2009, 89, 1. kép és 8. jegyzet.
- 3 A falu azonosítása: ENGEL Pál: *Valkó megye történeti földrajza az Árpád-korban*, kézirat az MTA Történettudományi Intézetében nyomán. Az oklevéltudomány: *Hazai okmánytár IV*. Kiadják NAGY Imre, STUMMER Arnold, RÁTH Károly és VÉGHÉLY Dezső. Győr, 1867. 19. sz. oklevél, 38–39. Korpna néven, hibás alakban! Az oklevél eredetijének fotója: www.mol.arcanum.hu/DI-Df.209107.
- 4 *Árpád-kori új okmánytár*. Közéteszi: WENZEL Gusztáv. V. Pest, 1864. 84–86, 52. sz. oklevél; KARÁCSONYI János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, 2004, (2. reprint kiadás), 975–976. (Kaporna nem Pozsega megyében!) – vö: www.mol.arcanum.hu/DI-Df.40216.
- 5 *Vatikáni magyar okirattár – Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Series I. Tom I. Budapest, 1885. 270, 280, 288, 299, 314.
- 6 *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis V*. Szerk: NAGY Imre, Budapest, 1887, 335. sz. oklevél, 544. – vö: www.mol.arcanum.hu/DI-Df.4251.
- 7 MOLNÁR Antal: *Szlavónia és a Szerémség katolikus templomai a 17. században az egyházlátogatások és a kamarai összeírások tükrében*. In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. KOLLÁR Tibor – ROSTÁS Tibor. Megjelenés alatt, 427–428.
- 8 A templomot és a freskókat Kollár Tiborral és Mudrák Attilával 2007 őszén, majd Mecsi Beatrix-szal és Raffay Endrével 2009 nyarán tanulmányoztam. A templomba jutásunkat Szenn Péter haraszi református tiszteletes úr szervezte, akinek vendégbarátságát (külön megemlékezve nagyszerű főztjéről) itt is, ez úton is köszönöm.
- 9 SZABÓ Tekla: *Az erdélyi italo-bizánci falképek ikonográfiai sajátosságai. A két leggyakoribb jelenet: az Angyali üdvözlés és Krisztus keresztfeszítése*. In: *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*. Budapest, 2009, 213, 15. jegyzet szerint a figura Szent Péter, mivel „kezében kardot tart”.

- Szabó itt bizonyára Pálra gondolt (Péter említése nyilván elírás), azonban ez sem stimmel. Először is Pált a bizánci hagyományban sokkal inkább ábrázolták könyvvel, a többi apostolhoz hasonlóan, semmint karddal. Utóbbi például egy sor katonaszent (Demeter, György, Nesztor stb.) vagy Szent Mihály arkangyal attribútuma. Másodszor a kapornai freskótöredéken ábrázolt szent bizonyosan nem kardot tart. A töredékes állapot megnehezíti a biztos meghatározást, a tárgy mindenestre egy lábtartóval ellátott kereszt alsó részére emlékeztet. Hasonlóan ábrázolt és a rövidülésben mutatkozó oldalán hasonlóan árnyékol, nagyméretű, lábtartós keresztet szerbiai freskókon találtam. Dečani, Krisztus Menyemenetele-templom, a Pokolraszállás jelenetén Krisztus kezében (ferde lábtartóval, mint Kapornán) és a jó lator ábrázolásán: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*. Уредник: Ђурић, војислав Ј. Београд, 1995, fig. 7. (a 120–121. oldal között) és fig. 11. (a 212–213. oldal között). Gračanica, Angyali Üdvözet-templom, Constantinus császár és Heléna császárné álló alakja között és a jó lator ábrázolásán: Тођић, Бранислав: *Грачаница. Сликарство*. Београд, 1988, XII. és XIV. színes képtábla, 78. és 103. kép. – Köszönöm Golub Xénia könyveit és segítségét.
- 10 Ez a tény elkerülte SZABÓ 2009 (2. jegyzetben i. m.) figyelmét, amikor a falképeket a 14. század elejére keltezte és ezen időszak kontextusában tárgyalta. A hordozó fal és a festett vakolat viszonyát tekintve lényegtelen, hogy a 14. század elejére vagy a 13. század végére keltezzük a freskókat, az 1300 körüli időszak sehogyan sem stimmel – vö: SZABÓ 2009 (9. jegyzetben i. m.) 213, 15. jegyzet. Az itt említett hasonlóságot sem látom az őraljaboldogfalvi (románul Sîntămăria Orlea) református templom 1311-es évszámot tartalmazó feliratának betűivel. A hátszegi épület feliratának betűformáit lásd: ENTZ Géza: *A középkori Magyarország falfestészetének bizánci kapcsolatairól*. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 16, 1967, 14. kép. Persze nem csak a betűformák nem egyeznek, maguk a falképek is másfélék.
 - 11 Ld. a 3. jegyzetet. – A nemzetségről: KARÁCSONYI 2004 (4. jegyzetben i. m.) 697–717, különösen 702, 706, 707; és újabban: D. MEZEY Alice – SZENTESI Edit: *A Ják nemzetség, a jáki Szent György-monostor és Ják falu*. In: *A jáki apostolszobrok / Die Apostelfiguren von Ják*. Szerk. SZENTESI Edit – UJVÁRI Péter. Budapest, 1999. 3–6, III. tábla és 15. jegyzet.
 - 12 Közölve: JEREMIĆ, Miroslav: *The Relationship between the Urban Physical Structures of Medieval Mitrovica and Roman Sirmium*. In: *Hortus Artium Medievalium* 12, 2006, 137–161. (A cikk átdolgozott, rövidített magyar nyelvű változata az *Építészet a középkori Dél-Magyarországon* (7. jegyzetben i. m.) tanulmánykötetben jelenik majd meg.)
 - 13 A korábbi ásatások említése: JEREMIĆ 2006 (12. jegyzetben i. m.) 149, 150–151, 153; a faragványok fotói: fig. 17/a-b, fig. 18/a-b.
 - 14 Az ásatási eredmények rövid összefoglalása: uo. 149, 151–153.
 - 15 Uo. 151, fig. 27. – Vö: Frau H. BERTALAN: *Mittelalterliche Baugeschichte der Maria-Magdalena-Pfarrkirche (später Garnisonskirche) in der Budaer (Ofner) Burg*. In: *Acta Technica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67, 1970, 227–248; BERTALAN Vilmosné: *Előzetes jelentés a Mária Magdolna templom ásatásáról*. In: *Budapest Régiségei* 22, 1971, 419–427.
 - 16 JEREMIĆ 2006 (12. jegyzetben i. m.) 149: „a medieval town Gothic cathedral church”, 150: the cathedral church of the medieval town” 158: „medieval Gothic cathedral church of St. Mary”.
 - 17 GYÖRFFY György: *A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása II*. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Osztályának Közleményei* 3, 1953. 96–97; SÖRÖS Pongrácz: *Az elenyészett bencés apátságok. A pannonthalmi Sz. Benedek-rend története*. XII/B kötet. Budapest, 1912. 357–359; KOSZTA László: *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk: KOLLÁR Tibor. Szeged, 2000. 59, 69, 71; HERVAY F. Levente: *A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. Történeti katalógus*. In: *Paradisus plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk: TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 2001. 512.
 - 18 A pozsonyi krónika adata szerint ugyanis IV. Béla lányát, Annát a szenternyei minoriták egyházában temették el. Innen szállították át az esztergomi ferencesekhez, apja, a király, anyja, Mária királyné és öccse, Béla herceg mellé. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed: SZENTPÉTER, Emericus. II., Budapest, 1938. 43; JAKUBOVICH Emil: *Kún Erzsébet nőtestvére*. In: *Turul* 37, 1922–1923. 24. – Az adatot Zsoldos Attilának köszönöm.
 - 19 KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig I*. Budapest, 1923, 49–50, 165, 270, 279–280; KOSZTA 2000 (17. jegyzetben i. m.) 65, és 263. jegyzet.
 - 20 JEREMIĆ 2006 (12. jegyzetben i. m.) 151.
 - 21 Uo. fig. 17/b.
 - 22 KARÁCSONYI 2004 (4. jegyzetben i. m.) 858–878; CSOMA József: *Magyar nemzetségi címerek*. In: uo. 1275–1280; *Korai Magyar Történeti Lexikon* (9–14. század). Főszerk. KRISTÓ Gyula. Budapest, 1994, Osl nem, Ostfi, Kanizsai címszava (SZOVÁK Kornél), további irodalommal.
 - 23 JEREMIĆ 2006 (12. jegyzetben i. m.) 153, és 55–56. jegyzetből megtudjuk, hogy segítői közül a zágrábi M. Jurković a banus szót felismervén egy itt (?) eltemetett szlavón bánra gondolt; Dragomir Acović pedig, aki meghatározta az Osl címet, lehetséges megoldásként a Kanizsai család egy tagját vélte a sírlap tulajdonosának.
 - 24 KARÁCSONYI 2004 (4. jegyzetben i. m.) 862; ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. Budapest, 1996, I., 17, 27–28.
 - 25 JEREMIĆ 2006 (12. jegyzetben i. m.) 153: „(...) was found dislocated in the church nave between the eastern crypt wall and the apse, although it could have originated from the crypt itself” A feltárások a hajóra nem terjedtek ki, így ott nem találhattak semmit, a Jeremić terminológiája szerinti „keleti kriptafal” és az „apszis” között az alaprajz szerint a gótikus szentélyfej nyugati része helyezkedik el. A sírkőtöredéket tehát az egykori főoltár előtt találták meg. A sírkő nyilván nem a „kriptából” származik. Valamivel a fenti sorok előtt maga az ásató írja, hogy „(...) in the church interior masonry tombs were encountered. The latter were built of brick laid in lime mortar, and it seems that they had been at the floor level covered with stone slabs.” (uo.) Sajnos Jeremić arról nem beszél, hogy ezek a falazott sírok közelebből hol helyezkedtek el a gótikus szentélyben.

- 26 ENGEL 1996 (24. jegyzetben i. m.) I. 28.
- 27 Megjegyzendő, hogy JEREMIĆ 2006 (12. jegyzetben i. m.) 50. jegyzet szerint a korai szentély feltöltésében talált kerámiaanyagot a 15. századra keltezte.
- 28 HORVAT, Anđela: *Über die Steinskulptur der Arpadenzeit in Kontinentalkroatien*. In: *Forschungsfragen der Steinskulptur der Arpadenzeit in Ungarn*. Szerk. FITZ Jenő. Székesfehérvár, 1979, 91, Taf. 4/3–4.
- 29 Erre jutott JEREMIĆ 2006 (12. jegyzetben i. m.) 151. is.
- 30 A falképek ezen a részen pusztultak a legtöbbet a feltárások óta. A Golgota dombjának jobb fele Krisztus bal lábának részletével és a lábazati drapéria jó részével együtt már levált a falról.
- 31 Ohrid, Keresztrefeszítés-ikon: VOLBACH, Wolfgang Fritz – LAFONTAINE-DOSOGNE, Jacqueline: *Byzanz und der christliche Osten*. Berlin, 1968, Tafel XXXVI; Firenze, mozaik ikon az Istenanya és Krisztus életéből vett jelenetekkel: uo. Abb. 47; Berlin, a Keresztrefeszítés mozaik ikonja: RICE, David Talbot: *Art of the Byzantine Era*. London, 1963, Ill. 158. – Az ikonográfiai elem 14. század eleji, magyarországi falképeken is feltűnik, bizonyára itáliai közvetítéssel. Vö: SZABÓ 2009 (9. jegyzetben i. m.) 227, erdélyi példákon: Óraljaboldogfalva: 10. kép, Gelence (románul Ghelintă), Szent Imre-templom: 11. kép, Magyarvita (románul Viștea), református templom: 12. kép; és a Szepességben Szepesdarócon (szlovákul Dravce), a plébániatemplomban: PROKOPP Mária – MÉRY Gábor: *Középkori falképek a Szepességben*. [h. n.] 2009, 36, és 38–39. oldal képe.
- 32 Efféle talpon álló, bár többnyire kisebb medencékkel a bizánci születés jeleneteken is találkozhatunk, ezekben fürdetik az újszülöttet. Sopoćaniban a Szentháromság-templom Jézus születése jelenetén a medence a szentdemeterihez hasonló méretű, és oldala is hasonlóan lineáris karakterű hullámindákkal díszített – VOLBACH – LAFONTAINE-DOSOGNE 1968 (31. jegyzetben i. m.) Abb. 239. Ez az apró leveles, száraz indadísz hosszú ideig igen elterjedt ornamentika volt Bizánc és az utódállamok festészetében. Egy másik közel egykorú, balkáni példája az alapító Kalojan szebasztokrátor tunikáját díszíti a bulgáriai Bojana Szent Miklós-templomának előcsarnokában, 1259-ből. Jó képe: FALUDI Anikó: *Bizánc festészete és mozaikművészete*. Budapest, 1982, 39. kép.
- 33 JÉKELY Zsombor: *Krisztus passiója a gelencei Szent Imre-templom középkori freskóciklusán*. In: *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*. Szerk. ROSTÁS Tibor – SIMON Anna, Budapest, 2000, különösen: 143–145.
- 34 A felirat betűformáinak sajátosságaira Tóth Sándor figyelt fel, a fenti gondolatkísérlet ezekre a megfigyelésekre támaszkodik.

Graeco opere I. Frescoes in Kaporna and Szávaszentdemeter from the 13th century

The fresco fragments under consideration, found some years ago in the Romanesque church in Kaporna (Koprivna, Croatia) and in the ruins of a monastery in Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica, Serbia), have not yet been the subject of a special study. The aim of the present paper is twofold: to propose a tentative reconstruction of the iconography, and to search for the commissioner. The Byzantine style frescoes seem to depict the Madonna and Child in Kaporna, and the Passion of Christ in Szávaszentdemeter. The wall paintings are analyzed within their architectural context – both buildings are described on the basis of recent findings. At Kaporna's brick-walled church, Romanesque architectural details have come to light, alongside the murals. The latest archaeological research at the site of the former Franciscan monastery in Szávaszentdemeter has revealed an earlier building under the late Gothic sanctuary. It is probably the apse of a previous church from the early Gothic period – the Passion of Christ and other frescoes were found on these walls.